

VNITŘNÍ UPRCHLÍCI V BOSNĚ A HERCEGOVINĚ A JEJICH PERCEPCE „DOMOVA“¹

ONDŘEJ ŽÍLA

Inner refugees in Bosnia and Herzegovina and their perception of “home”

Abstract: The article analyses how the so called “inner refugees”, dispersed in Bosnia and Herzegovina as a result of the civic conflict in the 1990s, view “home”. The principal aim of the study rests in answering the question of how, as a result of prolongation of the period of stay of the refugees in other places, their longing for returning to their home changed (the so called “myth of return”). The article at the same time discusses the differences in the perception of “home” among the various constitutive nations, analyzes the differences in perception of refugees who found asylum in larger or, by contrast, middle-sized and small settlements; outlines the differences in perception of “home” by members of various age categories and its changes as a result of social conflict between urban and rural refugees. The concluding part of the text is dedicated to the problem if it is possible at all to rejuvenate the original concept of “home” in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, inner refugees, perception of “home”, “myth of return”, rural and urban repatriation.

Předmětem zájmu této studie není výzkum konkrétních etno-demografických následků tzv. nucených migrací² v Bosně a Hercegovině (BaH) v důsledku občanského konfliktu v 90. letech 20. století. Stať se nezabývá otázkami v jakém počtu, kdy a za jakých podmínek bosňáci,³ srbští a chorvatští utečenci směřovali zpět do svých předválečných domovů, ani nehodnotí celkovou úspěšnost repatriace. Její

¹ Tento text vznikl za podpory grantu GA ČR č. P410/10/0136. Autor děkuje anonymním recenzentům za cennou konstruktivní kritiku.

² Nucené migrace jsou obecným termínem spojeným s pohybem všech utečenců, tj. lidí přesídlených v důsledku konfliktů stejně jako přírodních katastrof, chemických nebo nukleárních neštěstí, hladomoru atd. (IASFM 2007). K nuceným migracím obšírněji Harrell-Bond 1988: 1.

³ Bosňák je označení, které v roce 1993 přijali bosenští Muslimové, Bosňan je obecné pojmenování obyvatele Bosny.

hlavní záměr spočívá ve zmapování skutečnosti, jak nucené migrace proměnily uvažování samotných utečenců. Odborná literatura zkoumající tento fenomén rozlišuje mezi dvěma výrazy: uprchlík (*refugee*) a tzv. vnitřně přemístěná osoba (*internally displaced person*).⁴ Rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi spočívá v tom, že uprchlíci opustili státní hranice BaH (MARRI Project 2005: 6–7), zatímco tzv. vnitřní uprchlíci zde setrvali. Tato studie se zaměřuje výhradně na druhou skupinu utečenců, tedy na vnitřně přemístěné osoby. Zkoumá, co pro ně představoval jejich předválečný domov, jak na něj z místa svého přemístění pohlíželi a jak se jejich vnímání „domova“ měnilo vlivem nucených migrací a etnických čistek. Příspěvek se současně snaží zjistit, nakolik lze zvenčí, tj. z pozice mezinárodního společenství (viz dále) a jím deklarované repatriční strategie obnovit „domov“ v původním pojetí.

Takto formulovaných cílů však není možné dosáhnout, aniž bychom zároveň nezodpověděli další, v tomto směru klíčové otázky, a to zejména: do jaké míry se v důsledku prodlužujícího se období, během něhož utečenci žili na jiném místě, proměňovala jejich touha trvale se vrátit do předválečného domova („mýtus návratu“); jak se do ochoty utečence k návratu promítla kvalita života v novém prostředí; zda byli utečenci skutečně ochotni vrátit se zpět do předválečných domovů; lze-li vůbec na základě nejednoznačného chápání, resp. rozličně kulturně podmíněných významů pojmu „domova“ obnovit v BaH jeho původní pojetí.

Studie dále rozebírá odlišnosti percepce „domova“ mezi jednotlivými konstitutivními národy, analyzuje rozdíly ve vnímání „domova“ vnitřně přemístěných osob, které uprchly do větších nebo naopak do středních a menších sídel, nastiňuje, jak rozdílně vnímají „domov“ příslušníci různých věkových kategorií. Příspěvek také zkoumá proměnu percepce „domova“ v důsledku sociálního konfliktu mezi městskými a venkovskými utečenci.

Primární pramenná báze statě je založena na několika terénních výzkumech v BaH provedených v letech 2009–2011 v lokalitách opštin Foča, Drvar, Kalinovik, Sokolac, Vlasenica, Han Pijesak, Konjic, Čajniče, Rogatica, Sanski Most, Donji Vakuf, Zvornik, Bosanski Petrovac, Glamoč a Novi Travnik. Hlavní metoda terénního výzkumu spočívala v rozhovorech s lokálními politickými představiteli, s organizátory návratu utečenců, s administrativními pracovníky úřadů jednotlivých opštin a v neposlední řadě se samotnými aktéry, tj. jak s utečenci, tak i s tzv. menšinovými navrátilci.⁵ Jako sekundární zdroje posloužily výstupy terénních šetření realizovaných jinými autory i další odborná literatura.

⁴ Takto označování jsou obecně všichni občané BaH, kteří po 30. dubnu roku 1991 museli v důsledku obav o svůj život (pro svou odlišnou víru, národnost či příslušnost k určité sociální skupině) odejít ze svých domovů a kteří se doposud důstojně a bezpečně nevrátili zpět, ale ani se v lokalitě svého přemístění trvale neusadili.

⁵ Tzv. menšinový návrat představuje repatriaci utečence, jenž v místě bydliště v danou chvíli tvoří etnickou minoritu, a to i přesto, že před válkou zde mohl zastávat většinu. Respondenti jsou ve studii uváděni pod identifikačním číslem.

Kulturní význam „domova“

Přestože se počet městských obyvatel v BaH mezi roky 1948–1991 více než zdvojnásobil, většina osob (61 %) nadále setrvala na venkově (Markotić 1996: 223). Tento trend kopíroval se značným zpožděním celojugoslávský model. U venkovského a maloměstského obyvatelstva socialistické Jugoslávie lze pozorovat stejný záměr, tj. snahu zajistit si adekvátní bydlení. Vlastní dům tvořil ústřední bod, kolem kterého se točily rurální domácnosti bývalé Jugoslávie a kam se investovaly našetřené finanční prostředky, byl místem rodinného života a sociálního statutu rodiny i jejích kulturních hodnot.

Po 2. světové válce většina obyvatel v rurálních oblastech BaH ještě stále žila v široce rozvětvených patrilineárních rodinách. Teprve v průběhu socialistické modernizace se jednotlivé domácnosti, do jejichž společného hospodaření byli zapojeni i další příbuzní z manželovy příbuzenské linie, začaly přizpůsobovat evropskému typu nukleární rodiny. Mnohem rychleji k tomuto přechodu přirozeně docházelo ve větších městech, v nichž se již plně etablovaly elity společnosti, kterým ke spokojenosti plně postačoval vlastní byt.

Norská antropoložka Tone Bringaová konstatuje, že pro většinu bosenskohercegovských obyvatel představovala výstavba vlastního domu celoživotní projekt. Muži i ženy léta tvrdě pracovali, aby tuto svou životní touhu naplnili. Stavbu svého obydlí, jež mohla trvat i více než několik dekad, často financovali z výdělků práce v zahraničí. Úspěšné dokončení výstavby symbolizovalo pro muže, manžela a otce mj. stvrzení sociálního a materiálního statutu v rámci komunity daného sídla (Bringa 2009: 91–92).

Další důvod, proč mělo vybudování vlastního domu ve venkovské společnosti takový význam, nabízí hypotéza vyplývající ze situace, jež nastala se změnou vlastnických poměrů po roce 1945. Do té doby soukromý zemědělec většinou ukládal případný ušetřený kapitál do půdy, tj. do rozšiřování svého pozemkového vlastnictví (Jelavich 1983: 315). Pokusy jugoslávských komunistů zemědělce plně kolektivizovat sice selhaly, venkované však mohli půdu vlastnit pouze v omezené rozloze. O to více orientovali svou pozornost na stavbu, rozšíření či úpravu vlastního obydlí, jež se stalo novou klíčovou hodnotou, kam byly nastřádané finanční prostředky ukládány.

Teprve v okamžiku, kdy si uvědomíme, jak dlouho a s jakou pečlivostí byl dům budován a jaký měl pro venkovské obyvatelstvo symbolický význam, pochopíme tragiku systematického vypalování sídel v průběhu občanské války a katastrofální dopady pro jejich obyvatele (Bringa 2009: 91–92). Za každou z desítek tisíc bosenských ruin totiž stojí zničené celoživotní úsilí jednotlivců, zmařený konkrétní životní projekt (Stefansson 2004b: 7). Válčící strany postupovaly ve snaze jednou provždy skoncovat s fyzickou přítomností etnicky menšinových osob. Tomu odpovídala i promyšlená a důsledná destrukce, která měla znemožnit jakoukoliv případnou obnovu. Nešlo o pouhé vyhnání civilního obyvatelstva, ale o vytvoření takové atmosféry strachu, jež měla případné zájemce o návrat odradit (Uherek 2011: 187–194).

Mezinárodní společenství⁶ a jeho chápání pojmů „návrat“ a „navrátilce“

Mezinárodní komunita od raných 90. let 20. století považovala podporu repatriace utečenců za klíčový prvek úspěšné poválečné obnovy a usmíření ve společenstvích rozvrácených válečnými konflikty (např. Petrin 2002: 1; Eastmond 2006: 142). V bosenském případě, na rozdíl od mírových řešení jiných tehdejších vojenských střetů, bylo spojení mezi úspěšnou poválečnou rekonstrukcí země a návratem utečenců a jejich reintegrací obzvláště těsné; životaschopnost státního uspořádání BaH mohla podle Západu zajistit jediné striktní obnova předválečného stavu, tedy znovuvytvoření multietnické společnosti (Stefansson 2006: 118). Rétorika mezinárodního společenství dávala jasný vzkaz: Pokud má být BaH obnovena jako „domov“ pro všechny své obyvatele, musí se nejprve tito jedinci vrátit domů. V této souvislosti již v roce 1996 UNHCR vypracoval plán repatriace uprchlíků, kde pojem „domov“ jednoduše vyjadřoval místo, kde repatriant žil před válkou (Jansen 2006: 180). Podle odhadů z prostoru Federace BaH uprchlo přibližně 90 % Srbů a z oblasti Republiky srbské bylo vyhnáno až 95 % Bosňáků a Chorvatů (Rosand 1998: 1100).

Laura Hammondová konstatuje, že termíny „návrat“ (*return*) a „navrátilce“ (*returnee*) v sobě nesou (z pohledu mezinárodní komunity) zakódované určité hodnotící soudy, jež reflektují ustálenou představu, jak by měli lidé opětovně žít. Tato představa vychází z předpokladu, že mezi místem a lidmi, kteří tu žili, existovalo přirozené spojení (Hammond 1999: 229). V přístupu tvůrců daytonské dohody podobně silně rezonovala úvaha, že jestliže lidé tvoří společenství, které odvozuje vlastní identitu vedle kolektivně sdílené kultury také od určitého místa, pak samotný návrat utečenců musí výrazně přispět k obnově „přirozeného pořádku světa“. Návrat do teritoria, v němž utečenci před válkou žili (tj. „domova“), by sám o sobě měl napomoci ke zklidnění situace i ke zlepšení jejich mnohdy bídne životní úrovně.

Tyto úvahy se bezprostředně odrazily v ústřední myšlence *Přílohy (Annexu) 7*: co nejrychlejší repatriace všech utečenců domů přispěje ke konečnému urovnání konfliktu v BaH (OHR 1995). Z pohledu Západu takto nastavená repatriační politika představovala „dobro“ nejen pro utečence (zaručení práva na návrat domů), ale i pro

⁶ Pod zastřešující termín *mezinárodní společenství* zahrnuji společné působení všech vlivných států politického Západu (především USA, Velká Británie, Německo, Francie), řídicích mezinárodní organizační struktury (OHR, UNHCR aj.), mezinárodní vojenské síly, ale i zástupce vlivných neziskových organizací. Tímto výrazem tedy souhrnně označuji všechny subjekty, které se v BaH podílely (či stále ještě podílejí) na poválečné obnově země. Jansen namísto tohoto označení, jež vnímá jako problematické a zprofanované západními médii, používá pojmenování *Zahraniční intervenční agentury* (Jansen 2006: 196). Samotní obyvatelé BaH tento termín nepoužívají; v kontextu mezinárodního společenství nejčastěji používají hovorový (a nejednou ostře pejorativní) výraz *stranci* (tj. cizinci). V této studii pro pojmenování intervenčních západních organizací, které nejen řídí rekonstrukci, ale nadále spravují (ovládají) zemi jako takovou (protektorát), zůstávám u výrazu *mezinárodní společenství* či jeho synonym *Západ*, *západní představitelé* aj.

vlády států, jež bosenské uprchlíky hostily (redukce ekonomické zátěže). Mimo to byla chápána i jako „prosté dobro“, způsob, jakým by svět měl existovat (Jansen 2006: 180). Mezinárodní společenství argumentovalo také tím, že uprchlíci s nedořešeným statutem znamenají pro hostitelské vlády mnohem větší finanční zátěž než subvencování jejich repatriace (Black 2002: 125). V neposlední řadě pak Západem deklarovaná podpora návratu, kterou nelze sledovat izolovaně od pragmatických zájmů USA a klíčových západoevropských vlád, akcentovala i jistý morální postoj, totiž snahu napravit výsledky etnického čištění.

Ochota k návratu utečence v důsledku odlišného vnímání „domova“⁷

Na otázku, co je to „domov“, nelze samozřejmě nalézt jedinou, všeobecně platnou definici. Každý si pod tímto výrazem představí něco odlišného. Definice „domova“ tvoří komplexní a velmi osobní záležitost. Odborná literatura, jež analyzuje repatriační politiku (tj. vlastní proces návratu „domů“), současně zkoumá rozličné příklady a nuance konceptu „domova“ (Black 2002: 126–128; Bringa 2009: 43–89).

Repatriace utečenců pod vlivem rozdílných konceptů „domov“ a „vlast“

Chápeme-li pojmy „návrat“ a „navrátilce“ podle výkladu mezinárodního společenství, tj. ve smyslu opravdového návratu do místa bydliště, ve kterém utečenec před válkou žil („domova“), pak v případě repatriace nejen vnitřně přemístěných obyvatel, ale i uprchlíků z třetích zemí vyvstává zásadní konceptuální problém. Repatriace utečenců totiž nemůže být ztotožňována s návratem „domů“ (a tedy s obnovením přirozeného pořádku, resp. předchozího stavu), pokud jednotlivé konstitutivní národy přistupují ke dvěma lišícím se pojmům „domov“ a „vlast“ („domovina“) rozdílně a pokud nedošlo k vytvoření „domova“ v rozsahu celého teritoria BaH. V tomto místě tedy narážíme na odlišnou percepce „domova“ jednotlivými etniky, resp. na rozdíly v konceptualizaci dvou pojmů širší a užší představy domova – tj. „domova“ a „vlasti“ (Jansen 2006: 179).

Srbští a chorvatští politici postupovali hlavně na počátku konfliktu tak, aby se jimi ovládaná teritoria stala nedílnou součástí širších národních jednotek, které reprezentovaly sousedící „mateřské“ státy (tj. Chorvatsko a Srbsko, resp. Svazová republika Jugoslávie). Pod tlakem válečného vývoje ale museli své postoje modifikovat; ke konci války se snažili zajistit si alespoň kontrolu nad menšími, etnicky čistými teritorii, ve kterých v daném okamžiku dominovali. V tomto kontextu pojetí domova znamenalo žít mezi příslušníky jednoho národa na jednom etnicky vyčištěném

⁷ Tato stať svou pozornost zaměřuje primárně na pojem „domov“. V textu nejsou explicitně zkoumány jednotlivé objektivní i subjektivní překážky, s nimiž se musel každý k návratu ochotný jedinec potýkat.

vlastním teritoriu (ibid.). Širší pojem „vlast“ však i nadále spatřovali v sousedních mateřských republikách.

Srbské obyvatelstvo z BaH nevnímá zásadní významový rozdíl mezi Republikou srbskou a Srbskem, obdobný postoj zastávají i bosenští Chorvaté. Jinak řečeno, Srbové i Chorvaté z BaH se považují za součást širší srbské a chorvatské společnosti. Srbští političtí představitelé mnohdy vnímají Daytonem vymezenou entitní linii jako hranici „vyššího řádu“ ve srovnání s hranicemi mezi Republikou srbskou a Srbskem na Drině. Také Chorvaté, obzvláště z Hercegoviny, považují hranice mezi BaH a Chorvatskem za spíše administrativní rozhraničení, než za faktickou státní hranici.⁸

Muslimský diskurz však představuje mnohem složitější a komplexnější problém. Bosňáci, kterým chybí návaznost na sousední mateřskou zemi, považovali za svou „domovinu“ (tj. „vlast“) *veškeré* teritorium BaH a ze všech tří etnik se s tímto územím nejsilněji identifikovali (O'Loughlin 2010: 29). Proto také bosňácké elity – oproti srbským a chorvatským politickým představitelům – návrat muslimských utečenců do předválečných domovů mnohem intenzivněji politicky a ekonomicky podporovaly. Tento postoj, jenž přesně kopíroval Západem deklarovanou repatriační strategii, představoval klíčovou odpověď na otázku, proč se muslimští utečenci do původních bydlíšť vraceli ze všech tří konstitutivních národů nejvíce.

Na druhou stranu pozitivní přístup k repatriaci vlastních utečenců v žádném případě neznamenal tolerování, či snad dokonce podporu návratu menšinových nebošňáckých utečenců. Jejich návratu se příslušníci bosňácké politické elity i jejich srbští a chorvatští kolegové naopak urputně bránili.

Utečenec, který nepočítal s okamžitým návratem, se ve svém novém působišti pokoušel vybudovat alespoň základy „normálního života“. Opíral se přitom především o dva klíčové prvky: snahu zajistit si živobytí a snahu začlenit se do zdejší společnosti (Stefansson 2004a: 174). Prodlužující se období strávené v přemístění a úspěšné sžívání se s tamním prostředím pozvolna měnilo jeho chápání „domova“; přesídlenec se s novým prostředím postupně ztotožnil, a z přechodného bydliště se tak stala jeho trvalá adresa (nový „domov“). Úspěšná restituce – ke konci roku 2005 UNHCR na základě informací z úřadů opštín oznámil, že 99 % žádostí o navrácení majetku bylo zdárně vyřešeno (MHRR 2010: 26) – na jeho postoji nic nezměnila; restituent sám již většinou o obnovení „domova“ v původním rozsahu neusiloval.

„Mýtus návratu“

Jakýkoliv uprchlík po podpisu mírové dohody stál před klíčovým rozhodnutím, zda se vrátí po letech strávených v jiném prostředí „domů“. Většina přemístěných zůstávala vnitřně značně rozpolcená. Z jedné strany u nich stesk, vzpomínky a touha po domovské krajině, tak jak si ji zapamatovali, vzbuzovaly přání po návratu. Z druhé strany však

⁸ Takovouto percepci vyjadřovali téměř všichni srbští a chorvatští respondenti.

většinou převládla pragmatictější úvaha, že fyzickou, a v případě útěku do města mnohdy i ekonomickou bezpečnost jim může zajistit pouze jejich aktuální působiště. Představy budoucího návratu se přesto úplně nevzdávali, nadále touto myšlenkou žili a vnitřně se utvrzovali v tom, že jednou možná nastane příležitost k jejímu uskutečnění.

Někteří autoři v souvislosti s těmito vizemi užívají termín tzv. „mýtus návratu“ (*myth of return*). Ten sice primárně souvisí spíše s uprchlickou problematikou (Kunz 1988: 43), platí však také v námi sledovaném případě, tedy i pro utečence, kteří neopustili hranice BaH. Odborníci v rámci tohoto konceptu zkoumají především otázku, zdali adaptace a integrace v místě přemístění může – v konfrontaci se vzpomínkami na původní „domov“ – být úspěšná a dlouhodobě udržitelná, popř. trvalá (Jansen – Löfving 2007: 9).

Roger Zetter např. konstatuje, že si uprchlíci minulost, od níž odvozují svou identitu, evokují vesměs ve značně zromantizované formě (Zetter 1999: 4). Utečenec, jenž návrat v daném okamžiku nepovažoval za aktuální a chápal jej spíše v symbolické rovině (tj. jako neurčitou pomyslnou touhu), si jeho pomocí současně idealizoval také svou vzdálenou budoucnost. Na základě této teze lze tedy zkoumat, do jaké míry utečenci propojují své zromantizované vzpomínky z minulosti s výhledy do imaginární budoucnosti, a udržují tak tento „mýtus návratu“ živý.

Madawi Al-Rasheed dodává pro naše účely ještě jeden zevšeobecňující a velmi důležitý poznatek. Intenzita vazeb a impulzů vůči původnímu „domovu“ se mění na základě utečencova předchozího politického a socioekonomického statutu (Al-Rasheed 1994: 199). Provedené terénní výzkumy v BaH zároveň poukázaly na zřetelnou nepřímou úměru vzájemného vztahu utečencovy tužby po návratu a jeho stávajícího socioekonomického statutu a životní úrovně v místě přemístění. Čím vyšší životní úrovni se utečenec v novém bydlišti těšil, tím nižší pravděpodobnosti dosahovalo jeho odhodlání vrátit se. Proto také dobře situovaní přesídlenci žijící ve větších městských centrech nepokládali návrat do rurálních periferních regionů či do menších a středních sídel za smysluplný.

Anders Stefansson v rámci svého výzkumu citoval jednoho ze svých informátorů, jenž – sám již sociálně a ekonomicky plně integrovaný v Sarajevu – v kontrastu k politicky a ekonomicky napjaté situaci v místě původu, hraničním městě Trebinje v Republice srbské, označil případný návrat do tohoto sídla za „zločin spáchaný vůči vlastní rodině“ (Stefansson 2004b: 5). Na druhou stranu jsem během terénního šetření zaznamenal, že někteří utečenci, kteří přečkali válku ve městech (např. v Banja Luce) a úspěšně tam vybuodovali svou kariéru, se i přesto vrátili do zapadlých vesnic. Majetku ve městě se ale nezbavovali, naopak jej na základě pronájmu využívali jako vhodný doplněk či hlavní zdroj rodinného rozpočtu.⁹

⁹ Respondent 100, nar. 1948, sš, rozhovor opština Sanski Most 2011; resp. 80, nar. 1950, sš, rozhovor opština Bosanski Petrovac 2011; resp. 26, nar. 1943, zš, rozhovor opština Foča 2010.

Čím byla obecně pro utečence životní situace v urbánním prostředí nesnesitelnější (byl vykázán z nelegálně obývaného majetku, nemohl sehnat práci, neměl napojení na příbuzné v zahraničí atd.), tím se touha po návratu do venkovského regionu zvyšovala. Vnitřně přemístěné osoby původem z venkova, které přežívaly v jiných vesnických sídlech, se často odhodlaly k návratu především proto, že v místě přemístění neměly možnost úspěšně ekonomicky zakotvit. Tedy kromě toho, že tito lidé žili v nemovitostech, které jim nepatřily, obdělávali jen pronajatou půdu, popřípadě pouze živořili bez možnosti nějak se uživit.¹⁰

Někteří informátoři v rurálních opštinách Han Pijesak, Sokolac, Čajniče, Vlasenica atd. své postoje vysvětlovali vcelku lapidárně. Ve chvíli, kdy se jim v místě přemístění nedařilo znovu začít od nuly (především tam nenašli možnost obživy), zbývaly jim de facto pouze dvě možnosti: buď dále přežívat v tamních podmínkách, nebo se vrátit zpět. Vybírali tedy mezi dvěma podobně chudými venkovskými periferními místy. V takovém případě se většinou rozhodli pro návrat, neboť tam měli alespoň svůj vlastní dům, pozemek a půdu, kterou mohli obdělávat.¹¹

Pokud předešlá tvrzení propojíme s Al-Rasheedovou tezí, shledáme, že idea „mýtu návratu“ může v některých případech posloužit jako vhodný nástroj k politické mobilizaci. Tak např. pro sarajevskou společnost se myšlenka návratu do místa původu stala politickým a morálním imperativem, prostředkem, jehož pomocí se chtěla vzepřít výsledkům etnického čištění a napravit křivdy minulosti (Stefansson 2004b: 5). Nutno dodat, že právě tento postoj, živený sarajevskými médii, představuje typický příklad, jenž soustavně jitrí vzájemné mezietnické vztahy a znemožňuje zahájit mezi Bosňáky a Srby konstruktivnější dialog.

Skutečnost, že většina Bosňáků ze Sarajeva o návratu sice mluví, ale opravdu vrátit se nechce, mj. potvrzují ještě dva poznatky. Za prvé: navrácený nemovitý majetek jim často posloužil jako vhodný materiální zdroj, pomocí něhož financovali koupi bytové jednotky v novém bydlišti, např. právě v Sarajevu. Za druhé: provedený terénní výzkum v oblastech, odkud přechali do Sarajeva (Foča, Kalinovik, Sokolac aj.), prokazatelně potvrzoval jejich neochotu k návratu do původního bydliště. Nejčastější odpovědí, proč se nechtějí vrátit, představuje slovní spojení „není tu perspektiva“ („*nema perspektive*“).¹² Daný stav však Bosňákům nebrání, aby si zde udržovali svá obydlí (pokud je neprodali) jako víkendové chalupy (tzv. *vikendice*).

Koncept „mýtu návratu“ ale v BaH nemusel platit zcela striktně. Živelné socioekonomické a s tím provázané etno-demografické proměny, které vyvolaly

¹⁰ Resp. 45, nar. 1939, zš, rozhovor opština Donji Vakuf 2010; resp. 71, nar. 1950, zš, rozhovor opština Zvornik 2011.

¹¹ Resp. 1, nar. 1960, zš, rozhovor opština Čajniče 2009; resp. 13, nar. 1963, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2009; resp. 52, nar. 1954, zš, rozhovor opština Vlasenica 2011.

¹² Resp. 59, nar. 1945, sš, rozhovor opština Kalinovik 2011; resp. 92, nar. 1953, zš, rozhovor opština Sokolac 2011.

po 2. světové válce intenzivní přesuny obyvatel, způsobily, že značná část osob se již před občanskou válkou cítila „doma“ jinde, než kde se narodila (Žíla 2013).

Opatrované, ale trvale neobývané (prázdné) nemovitosti

Do jisté míry tak „mýtus návratu“, byť již pouze ve zromantizované podobě, přispěl k tomu, že se vnitřně přemístění lidé nechtěli svých původních obydlí zbavovat. Právě nostalgie, neochota zřít se toho, co po dlouhá léta intenzivně a se vši pečlivostí budovali, jim bránila majetek prodat či vyměnit. O svá vrácená obydlí se dále starali i přesto, že se do nich odmítli natrvalo vrátit. Nejčastěji se dohodli s některým z místních bývalých sousedů, který na oplátku za možnost využívat jejich půdu o dům pečoval a hlídal jej. Forma takovéto kooperace se mnohdy rozrostla do podoby konkrétního „zaměstnání“, kdy bývalý *komšija*, sám nejednou bez práce, například pásł vlastníkův dobytek, fungoval v roli zemědělského zásobitele i domovního správce a hlídače. V takové situaci velmi dobře fungovaly důvěrné sousedské vazby, pro bosenské prostředí (a nejen pro ně) v období socialistické Jugoslávie tolik typické.¹³

Důležitým předpokladem pro intenzivnější formu spolupráce je geografická blízkost a dostupnost (kvalita infrastruktury) nového a původního bydliště. Např. řada Srbů žijících ve Vlasenici (RS) si nechává obhospodařovat své statky v sousedním městě Kladanj (Federace BaH), kam pravidelně (nejčastěji v průměru jednou týdně) dojíždí na návštěvu. Z rozpravy mj. vyplynul zajímavý fakt, že většina z nich v původním bydlišti nepřespává a po kontrole a krátkém odpočinku odjíždí zpět do Vlasenice.¹⁴ Na druhou stranu jsem takovouto formu spolupráce (správcovství) zaznamenal rovněž ve vesnicích opštin Foča, Han Pijesak a jiných,¹⁵ od Sarajeva geograficky vzdálených. Nová sarajevská elita, původem z těchto regionů, zrekonstruovala své nemovitosti, které nadále spíše rekreačně využívala. O jejich údržbu se starali příslušníci stejného národa jako majitel, kteří se sem po válce vrátili. Z podnětu movitého vlastníka byla nejednou opravena silnice vedoucí do vsi, obnoveny zdejší sakrální objekty (mešity) a upraven celkový ráz vesnice tak, aby co nejvěrněji odpovídal předválečné podobě.

V největších bosenských městech (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla aj.) lze také pozorovat fenomén, kdy i na nejlukrativnějších místech v centrech desítky domů dodnes zejí prázdnotou, nikdo v nich evidentně nebydlí. Řadu z nich majitelé opravili a renovovali, jiné se již pro zchátralý stav nikomu zrekonstruovat nepodaří.

¹³ Resp. 107, nar. 1942, zš, rozhovor opština Sanski Most 2011; resp. 40, nar. 1960, zš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011.

¹⁴ Resp. 109, nar. 1952, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011; resp. 115, nar. 1963, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011.

¹⁵ Resp. 23, nar. 1975, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 29, nar. 1964, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 18, nar. 1971, zš, rozhovor opština Han Pijesak 2009.

Nepřítomní majitelé v důsledku směsice nostalgie, emocionálního sepětí, pragmatismu, ale i lhostejnosti odmítali tyto nevyužívané domy prodat, někdy je dokonce nechtěli ani pronajímat.

Toto stanovisko je typické především u Bosňáků původem z Banja Luky. Naopak mnohem „ekonomičtější“ postoj k předválečnému majetku zaujali Srbové, kteří během války či těsně po ní odešli ze Sarajeva. Většina z nich při první příležitosti své byty a domy prodala, či je alespoň úspěšně komerčně pronajímala. S rozbořenými domy, které doposud hyzdí řadu městských center (např. centrum města Jajce), však nelze bez svolení majitele nic dělat. Majitel destruované nemovitosti (a jejího příslušného pozemku), jenž často žije buď v zahraničí, nebo plně saturován v některém z velkých měst BaH, neměl o její rekonstrukci či prodej zájem. S prodejem zpravidla vyčkával, až dojde k předpokládanému zvýšení ceny v důsledku atraktivity lokality. Rodný dům radě utečenců také zajišťuje možnost v budoucnu se nadobro vrátit (např. na období důchodu). K odmítnutí dům pronajmout vedly majitele kromě morálních a pragmatických důvodů často i obavy, že by Srbové Bosňákům znovu-získané nemovitosti vybydleli (Stefansson 2006: 127–128).

Vnímání „domova“ vnitřně přemístěnými osobami ve středních a menších sídlech

Odlíšnější a hůře zachytitelný je způsob, jakým „domov“ chápali přemístění lidé všech národností, kteří se usídlili ve středních a menších urbánních sídlech. Zde nelze nalézt určitý jednotící a všeobecně platný vzorec; vždy záleží na individuálním postoji, intenzitě vlastní touhy po návratu a také na tom, ze kterého místa v BaH přesídlenci původně pocházeli. Obecně lze říci, že pravděpodobnost návratu se snižovala (kromě samotných „klasických překážek“) s horšící se dostupností sídla (zvětšující se vzdálenost od regionálního centra, kvalita infrastruktury), s rostoucím stupněm jeho perifernosti či s méně příznivými přírodními podmínkami pro zemědělství (málo výnosné půdy horských oblastí). Posledně jmenovaný faktor ovlivňuje intenzitu touhy po návratu mezi lidmi z úrodných venkovských oblastí (např. Posávi) a naopak z těch rurálních regionů, kde jsou podmínky k zemědělství často silně limitovány (Hercegovina, Podriní).

Ještě těžší je zhodnotit kvalitativní rozdíly v úspěšnosti menšinové návratnosti do urbánního a venkovského prostředí. Při posuzování efektivity dlouhodobé udržitelnosti minoritní repatriace nelze uplatnit většinové závěry z jiných zemí západní a střední Evropy. Předpoklad, že lepší podmínky k životu (větší nabídka práce) převládají v urbánním prostředí, nemusel nutně znamenat, že se bosenskohercegovští obyvatelé budou intenzivněji vracet právě do měst.

V poválečném období vývoje BaH v důsledku válečné destrukce a neúspěšné ekonomické transformace doposud přetrvává (či lépe řečeno dále se zostřuje) politická, ekonomická a sociální krize. Oficiální míra nezaměstnanosti dosahovala v roce 2011

dokonce 42,4% (BHAS 2011). Střední a menší města, kde před válkou převládala úzce specializovaná výroba, nejvíce trpěla dopady neuspokojivé transformace ekonomického systému (tj. propadem průmyslové výroby) a extrémně neúspěšné privatizace. Ve všech navštívených, původně středně rozvinutých městech (např. Donji Vakuf, Foča, Zvornik, Drvar, Bosanski Petrovac, Glamoč, Novi Travnik) dosahovala průmyslová výroba maximálně 5 % předválečné úrovně. Naprostá většina zprivatizovaných výrobních podniků skončila v konkurzu.¹⁶

Ekonomické kalkulace utečenců napomáhají osvětlit skutečnost, proč se často navraceli spíše do vesnic než do měst (ICG 2002: 11). Zároveň je však třeba zdůraznit, že jde především o návrat do úrodnějších agrárních oblastí, intenzivně zemědělsky využívaných a hospodářsky i dopravně napojených na větší městská centra. „Domov“ na venkově – na rozdíl od městského prostředí, kde zkrachoval veškerý průmysl – umožňuje nezaměstnanému navrátilci, aby s několika kusy dobytka, v kombinaci se skrovnou penzí, jinými sociálními dávkami či s pomocí příbuzných v zahraničí alespoň částečně přežíval z vlastních zdrojů.

Většina repatriantů však svůj další život spojila s urbánním prostředím. K preferování městského způsobu života přispěl i další, poněkud podceňovaný faktor proměny vnímání „domova“, jenž taktéž souvisel s ekonomickou a politickou tranzicí, jejími hospodářskými důsledky a rozpadem jednotného jugoslávského hospodářského trhu. Zdaleka ne všichni venkovští obyvatelé socialistické Jugoslávie (obzvláště z těch venkovských sídel, jež se nacházely v zázemí středních a větších měst) se živili pouze v agrárním sektoru. Zemědělství v řadě případů sloužilo pouze jako doplněk k regulárnímu zaměstnání v sekundárním či terciárním sektoru. Proto také byla značná část vesnických sídel v socialistické BaH infrastrukturně napojena na města a do většiny z nich pravidelně i několikrát denně zajížděl autobus. Rozhodnutí zůstat ve městě, do kterého se rodina přesunula v průběhu války, či se usadit v jeho blízké vzdálenosti tedy představovalo logické vyústění předválečné inklinace k městu.

Vnímání „domova“ jednotlivými věkovými kategoriemi

Další faktor ovlivňující návrat představuje demografická struktura repatriantů. Nejsilnější touhu po předválečném domově vykazovaly starší ročníky utečenců. Tito lidé v místě původu prožili celý svůj život a přáli si zde pokojně strávit i jeho zbytek. Venkovští navrátilci-senioři na otázku, proč se rozhodli k návratu, většinou odpovídali: „protože zde je můj domov“, „tady jsem se narodil a tady chci být

¹⁶ Resp. 41, nar. 1956, vš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011; resp. 121, nar. 1960, vš, rozhovor opština Novi Travnik 2011; resp. 130, nar. 1963, vš, rozhovor opština Glamoč 2011.

i pochován“ či pouze „zde jsem strávil celý svůj život“. ¹⁷ Někteří penzisté této otázky neporozuměli, ani nechápali, že se někdo může ptát na něco pro ně tak zřejmého. ¹⁸

Ochotu k návratu nejčastěji vyjadřovali konzervativněji založení jedinci, kteří žili do vypuknutí války tradičním způsobem, navyklí na koloběh života propojený se zemědělským ročním cyklem. V období, kdy jako přemístěnci stěsnaní v urbánních sídlech neměli vlastní půdu a tedy ani možnost vlastní obživy, toužili po okamžiku, kdy se budou moci vrátit. Své vyhnání a nucený přesun do kolektivních center či za příbuznými do měst vnímali značně bolestně. Život ve městě nebyl jejich svobodným výběrem, ale krajní nutností, velící spasit se útekem před postupující válečnou frontou. V tomto pro ně cizím prostředí, kterému se odmítali přizpůsobit, těžce nesli svou nedořešenou situaci, necítili se tu dobře a toužili po definitivním vyřešení všech nejistot, jež s sebou utečenecký statut nesl. Návrat, i přes všechny z něho vyplývající další existenční problémy, pro ně přeci jen znamenal určité zklidnění situace a alespoň částečné obnovení určitých jistot. Chvilé, kdy navrátilcec převzal klíče od svého domu, byla řadou z nich hodnocena jako jeden z nejhezčích okamžiků života. Klíč ztělesňoval symbol, že právoplatný vlastník domu již není dále bezprizorným utečencem (Stefansson 2006: 124).

Právě touha starších osob po návratu k tradičnímu způsobu života a mj. také obavy z možného promeškání další úrody hrály rozhodující úlohu v prolomení zpočátku de facto nulové menšinové návratnosti, kupř. v regionech jihovýchodní části Republiky srbské. Po roce 2000 překročily první skupinky repatriantů entitní hranici a zamířily do vesnic v opštinách Foča, Čajniče, Gacko aj. (Fischel De Andrade – Delaney 2001: 318). Bezprostředně po svém návratu se repatrianti v první řadě starali o samotnou půdu, o zasetí a tedy zajištění obživy. Otázka, kde složí hlavu, měla v danou chvíli druhořadý charakter. Tento typ „spontánního“ návratu doprovázela improvizovaná výstavba sezonních stanových osad. Teprve s odstupem a pozvolna navrátilci s finanční pomocí rekonstrukčních programů obnovili svá obydlí (D’Onofrio 2004: 16).

S novým prostředím se hůře sžívali také lidé ve středním věku, kteří rovněž patřili do kategorie potenciálních zájemců o budoucí návrat. Mnohdy se sami ke spontánně se vracejícím starším osobám připojili. I tato věková kategorie své nové postavení nesla zpočátku velmi nelibě. Až postupem času u nich převážilo pragmatické zhodnocení výhod městského prostředí: celkově lepší životní podmínky a především bezpečnost, které se alespoň zpočátku v rurálním prostředí menšinovým navrátilcům nedostávalo. Příslušníci této skupiny, kteří se v novém, tj. městském prostředí úspěšně adaptovali, také ze všech věkových kategorií dodnes udržují nejintenzivnější

¹⁷ Resp. 4, nar. 1940, zš, rozhovor opština Čajniče 2009; resp. 21, nar. 1944, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 64, nar. 1952, zš, rozhovor opština Kalinovik 2011; resp.

¹⁸ Resp. 19, nar. 1938, zš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 132, nar. 1937, zš, rozhovor opština Glamoč 2011.

kontakt s dřívějším bydlištěm. Buď navštěvují své staré navrátníky se rodiče, nebo tam jezdí ve dnech volna odpočívat na chalupu.¹⁹

Naopak mladší ročníky utečenců, děti narozené v průběhu konfliktu, nepocítují s místem původu svých rodičů tak silnou svázanost. Dospívání většinou přečkaly v urbánních zónách, kolektivních centrech mimo rurální oblasti, kde také získaly vzdělání. Jejich adaptace a sociální integrace do městské společnosti, vzhledem k jejich věku, proběhla naprosto bezproblémově. Tito jedinci – podobně jako v industrializačním období socialistické Jugoslávie ti, kteří dojížděli za vzděláním a prací do měst – se jen velmi těžko mohli vracet ke svým prvotním kořenům, tj. zpět do venkovských, často periferních regionů, kde jedinou možnou formou obživy bylo zemědělství. Jakkoli velká část z nich zůstávala nezaměstnaná, o alternativě odchodu do venkovských oblastí svých rodičů či prarodičů neuvažovali; plně je již pohltit městský způsob života. Výrazný podíl mladších osob (67,06% ve věku 18–35 let) mj. vyjadřuje ochotu BaH nadobro opustit (UNDP 2010: 60).

Nucená urbanizace – vnímání „domova“ optikou sociálního konfliktu městského a venkovského utečence

Etnický konflikt, v jehož důsledku z domovů utekla více jak polovina populace BaH, zapříčinil reorganizaci země podél etnických linií. Na jeho základě nazírá běžný bosenskohercegovský obyvatel svůj každodenní život v postdaytonském období výhradně prizmatem vlastní etnické příslušnosti. Tento způsob uvažování, jenž prostupuje všemi sférami života, ukazuje, do jaké míry politická propaganda, násilí spáchané v průběhu konfliktu, poválečná diskriminace i nedostatečné zajištění bezpečnosti ovlivnily smýšlení jednoho národa o druhém, resp. v jakém rozsahu myšlení lidí obecně monopolizoval vsudypřítomný důraz na etnicitu (Kolind 2003: 124). Menšinová repatrianti jako představitelé „nepřátelského“ národa byli nejednou v místě návratu přijímání negativně a také byli často považováni v rámci etnické kategorizace za zástupce původců všech problémů, jež z konfliktu vyplývaly.

Detailnější analýza terénních průzkumů nicméně naznačuje, že bosenskohercegovská společnost není rozdělena výhradně podél etnických linií, ale rovněž podle svého sociálního původu. Jinak řečeno, striktní důraz na etnickou kategorizaci nemusel hrát pokaždé primární roli; v městském prostředí její působení často přehlušil problém sociální nepřizpůsobivosti příchozích venkovanů stejné národnosti a stejně tak odpor k jejich odlišnému chování ze strany městských, vzdělanějších a kulturně vyspělejších starousedlíků.

Bosenskohercegovskou společnost (i celou Jugoslávii) již před eskalací válečného konfliktu v devadesátých letech charakterizoval ostrý předěl mezi městským

¹⁹ Resp. 38, nar. 1965, sš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 139, nar. 1966, sš, rozhovor opština Rogatica 2011.

a venkovským obyvatelstvem (Tesař 1996: 83). Vedení socialistické Jugoslávie ihned po 2. světové válce přistoupilo k opatřením, jež měla zmodernizovat a zefektivnit těžkopádný hospodářský a sociální systém. Společenské modernizační proměny v BaH, obzvláště pokud přihlédneme k výchozím podmínkám (stále ještě tradiční agrární společnost), byly vskutku radikální. Nejpronikavěji se řada inovačních prvků promítla v soustavně silícím urbanizačním procesu. I přes zřetelnou intenzitu a dynamiku přejímání městského způsobu života však venkovanům, kteří stále častěji za prací do urbánních sídel dojížděli, ještě dlouho trvalo, než se ve městech skutečně natrvalo usadili. Fyzický přesun obyvatel z agrárního vesnického prostředí do měst mohl trvat i více než jednu či dvě dekády.

Občanská válka, jež vypukla v důsledku rozpadu federativní Jugoslávie, zapůsobila na postupující urbanizační trend jako radikální „sociální urychlovač“ (Belloni 2007: 130). Vzhledem k charakteru konfliktu, tj. úsilí o etnickou homogenizaci prostoru, se velmi radikálně měnil obraz geografického rozprostření obyvatelstva v zemi. Hromadný úprk z venkovských oblastí současně doprovázela intenzivní urbanizace. V rámci kolektivních center se ve městech během velmi krátké doby ocitly celé rodiny, které se sem sestěhovaly z etnicky čištěných regionů (Ó Tuathail – Dahlman 2004: 449).

Simultánní pohyby migrantů postupně společenství ve městech i na venkově etnicky homogenizovaly, ale současně je sociokulturně promísily (Hallergård 1998: 22). Srbové ze Sarajeva odešli mj. do rurálních regionů Republiky srbské (do zázemí měst Bijeljina, Višegrad, Zvornik); bosňácká populace se naopak houfně z venkovských regionů sestěhovala do sarajevské kotliny. Oba dva tyto migračně vynucené toky doprovázelo svévolné obsazování cizího majetku.

Utečenci se museli přizpůsobovat podmínkám v pro ně doposud neznámých prostředích (město vs. venkov). Adaptace venkovanů, kteří utekli do měst, byla značně obtížná nejen pro ně samotné, ale i pro původní zdejší obyvatelstvo. Starousedlíci pod tlakem přílivu venkovanů přijímali měnící se novou tvář města s velkou nelibostí. Sociální konflikt rezonoval mezi kulturně značně odlišnými obyvateli, kteří pod tlakem okolností a proti své vůli museli sdílet společný prostor (Cattaruzza 2001: 72).

Prudkost a intenzita nucené migrace vyústily v nebývalou konfrontaci vykořeněných osob stejného národa. Tito lidé vyhnání ze svého kulturního prostředí se z ekonomického pohledu nacházeli mimo svá přirozená místa výdělků. Jejich zkušenosti a dovednosti nemohly být v novém působišti plně rozvinuty a využity (Hallergård 1998: 22).

Vyhrocený spor dvou kulturních forem, jež po desetiletí žily od sebe relativně odděleně, se přetavil do formy latentního konfliktu. Zjevné rozdíly ve zvycích, oblečení a chování urbánní a rurální populace, jež se v důsledku konfliktu ocitly směstnané ve stejném prostoru, představovaly trvalý zdroj napětí a vzájemné nevraživosti.

Např. Sarajevané nazývali příchozí z venkova výrazem *primitivci*, či ještě pejorativněji *papci* (j. č. *papak*), tedy doslovně „kopyta“ či „paznehty“.

Původní obyvatelé města přistupovali k nově příchozím, kteří ničili historické památky a nevyznávali jejich životní hodnoty, s četnými předsudky. Žurnalista Joe Sacco ve svém reportážním komiksu, zaznamenávajícím těžkosti života bosňáckých obyvatel obležené enklávy Goražde, v závěru velmi trefně ztvárnil pocity starousedlých Sarajevanů. Věta „Sarajevo bylo plné Goražde“ pregnantně vyjadřuje poválečnou situaci v hlavním městě, kde původní Sarajevané při svých procházkách v centru na Ferhadiji a Baščaršiji nenacházeli své známé, ale cizí, podezřele a venkovsky vyhlížející nové obyvatele sarajevské metropole. Těmto nově příchozím Sarajevo, navzdory stupni poničení a ošuntělosti, připadalo jako město plné života a možností (Sacco 2007: 224–225). Nově příchozí z venkova byli sociálně stigmatizováni a podobně jako menšinová navrátilci považováni za osoby druhé kategorie. Svůj bezprizorní stav, jenž jim asocioval bezdomovectví, si velmi dobře uvědomovali. Snažili se proto vystupovat jako „místní“, nebo jako „migranti“ za prací či za vzděláním, nikoliv a priori jako vnitřně přemístění (Stefansson 2004b: 129).

Sociokulturní napětí ve městech Sarajevu a Banja Luce posilovala i otázka, zda se přistěhovalcům podaří úspěšně se ve městě integrovat, a také obava, zda se město v případě neúspěchu reintegrace nerozdrobí na různé vzájemně slabě propojené části. Tato situace de facto v obou městech skutečně nastala, byť ne vždy na základě socio-kulturních rozdílů, ale i v důsledku určité menšinové repatriace. Některé okrajové městské části Sarajeva či Banja Luky si žijí vlastním životem, který není spádován do městského centra. Sociální rozpor je v případě Sarajeva obohaten o další aspekt, o příchod muslimského obyvatelstva ze sousedního regionu Sandžak, jenž se rozprostírá na hranicích mezi Srbskem a Černou Horou. Muslimové, kteří ze Sandžaku do Sarajeva a jiných většinově bosňáckých měst intenzivně směřovali, měli ve svém chování zakotvené ještě odlišnější vzorce, než na jaké byli (v případě příchozích muslimských venkovanů) běžní Sarajevané doposud zvyklí.

Kromě problematického soužití venkovanů, kteří dorazili do měst, si jen velmi těžko můžeme představit, jak svůj odchod z měst do nových působišť v rurálních regionech prožívalo původně městské obyvatelstvo. Především Srbové ze Sarajeva se s novými působišti v regionech opštin Zvornik, Višegrad, Bijeljina a dalších museli sžívat nadmíru těžce. Jejich pohnutky k odchodu, jeho průběh i vlastní pocity a názory na něj nejsou nijak zpracované. Stejně tak není nikde monitorován průběh jejich adaptace, těžkosti a psychologické problémy, se kterými se museli tito městští obyvatelé v periferních venkovských regionech vyrovnávat. Kulturní zvyky a širší škála nabídky práce v největším bosenském městě byly velmi drasticky konfrontovány s neutěšenými poměry v nehostinných periferních regionech východní části Republiky srbské.

Uprchlí městští obyvatelé si obsazení svých domovů v urbánních sídlech nejednou vysvětlovali i jako určitý druh závisti. Život ve městě totiž příchozím venkovanům nejednou připadal jako značné ulehčení jejich dosavadní existence. Např. někteří Bosňáci ze Stolce si uvedeným způsobem vysvětlovali opanování svých domů Chorvaty z rurálního, velmi nehostinného okolí tohoto sídla. Podobně smýšleli i další rezidenti uprchlí z měst (Kolind 2003: 125). Kromě toho městský způsob života symbolizoval i naplnění jejich celoživotního snu o odchodu do pohodlnějšího prostředí, který nedokázali (a ani nemohli) dříve realizovat. Vhodná příležitost se jim naskytla až teprve v okamžiku zahájení bojových akcí. Dodejme ale, že do měst pod tlakem válečných událostí utíkali i venkované, kteří zdejší pobyt nesli velmi nelibě. Tito přesídlenci své umístění ve městě, po kterém nijak netoužili a jehož prostředí jim zůstávalo cizí, vnímali jako dočasnou záležitost.

Očividné společenské a kulturní rozdíly, jež z násilné urbanizace vyplývaly, dokonce přehlušily projevy etnické stigmatizace. Obyvatelstvo, byť se identifikovalo na základě své etnické příslušnosti, striktně rozlišovalo, z jakého kulturního prostředí kdo pochází. V již zmiňované opštině Stolac zdejší Bosňáci rozlišovali mezi Chorvaty z venkovského prostředí, nově příchozími Chorvaty do města Stolac a Chorvaty, kteří ve městě žili před válkou. Poslední jmenované Bosňáci v rozhovorech označovali výrazem *pravi stolčani*, tj. opravdoví obyvatelé města Stolac, proti kterým neměli větší negativní předsudky (Kolind 2003: 124–125).

V důsledku sociálního napětí mezi městskými obyvateli pocházejícími z kulturně odlišných prostředí lze dnes místy dokonce sledovat i určité pokusy o etnické usmíření. Eastmondová zaznamenala zkušenost bosňáckého páru, jenž obnovil svůj domov v Banja Luce. Srbský soused nad jejich návratem vyjádřil skutečnou radost, respektive zaradoval se nad tím, že má konečně zpět své „civilizované“ sousedy (tj. příslušníky městské střední třídy, k níž patřil i on sám) a že se zbavil přemístěných Srbů z venkova, kteří v domě bydleli v době jejich nepřítomnosti a kteří mu svým odlišným stylem života krajně nevyhovovali (Eastmond 2006: 152). Jiný příklad je z Derventy, kde si místní původní Srbové stěžovali na nově příchozí srbské sousedy a pozitivně vzpomínali a hodnotili své bývalé chorvatské a muslimské sousedy (Ó Tuathail – Dahlman 2005: 359).

Do svého nového působiště s sebou rurální obyvatelstvo vedle odlišných způsobů chování nezřídka přinášelo i kriminalitu a radikalismus (Stefansson 2006: 129). Frustrovanou masu vykořeněných venkovanů i po ukončení konfliktu umně využívaly nacionalistické strany jako přirozeného a velmi snadného cíle své pokračující mobilizační kampaně. Méně vzdělané vrstvy pochopitelně na populistická hesla, jejichž pomocí nacionalisté posilovali své postavení, slyšely nejvíce.

Ani rychlá oprava fyzických následků války, tj. poničených objektů a infrastruktury, nedokázala z tváří měst stopy války vymazat. Sociální napětí mezi starousedlíky, kteří velmi nelibě vnímali radikální sociokulturní proměnu města, a těmi, kteří k této

proměně přispěli, uzavření mírových dohod uvolnit nemohlo. Naopak dichotomie těchto kulturně a civilizačně leckdy až extrémně rozdílných světů se v poválečném období dále prohlubovala. Stovky příchozích venkovanů se nedokázaly přizpůsobit novým podmínkám, původní obyvatelé zase v důsledku rurální imigrace nabyli neodbytného pocitu vykořeněnosti ve svém vlastním městě.

Závěr aneb Lze v Bosně a Hercegovině obnovit původní pojetí domova?

Někteří autoři se zamýšleli, zda vůbec lze obnovit „domov“ v původním rozsahu (Al-Ali – Koser 2002: 8). Většina navrátilců získala zpět svůj majetek. Tato skutečnost nicméně nevedla k tomu, že by restituenti obnovili svůj „domov“ v širším významovém smyslu. Dokonce i ti, kteří se skutečně vrátili, se s dříve dobře známým prostředím sžívali poměrně těžko.

V souvislosti s válečnou zkušeností a jejími destruktivními následky, proměnou místní společenské struktury, změnami charakteru sídla a jeho zástavby i okolní krajiny se totiž výrazně proměnil jak geografický prostor a ráz domova, tak i jeho celkové vnímání. Oblasti, které se nacházely na liniích střetů, se válečnou destrukcí a podřízením všeho vojenské taktice místy až extrémně proměnily. Kromě vypálené domovní zástavby a rozvrácené infrastruktury došlo k další následné devastaci: okolní lesy byly vykáceny na palivové dříví, pole, louky a ovocné sady divoce zarostly, rozvalené sakrální objekty pohltily keře. Obavy z minového nebezpečí i ponurost oživující vzpomínky na proběhlé hrůzy etnického čištění efektivně odstrašovaly případné navrátilce. Navíc politickým elitám jednotlivých národů nová etnická mapa BaH vyhovuje. Nemají zájem podporovat návraty etnicky menšinových sousedů.

Bylo by ovšem chybné konceptualizovat „domov“ pouze jako prostorový termín a ponechat stranou jeho další dimenze. Vzhledem k tomu, že se povětšinou zdůrazňuje právě jeho geografický atribut, představuje „domov“ nadčasovou a neměnicí se jednotku. V kontextu poválečné radikální transformace společnosti však takto pojímaný koncept není příliš vhodný – nejenom že se změnil zmiňovaný geografický prostor, ve kterém utečenci dříve žili, ale změnili se i jeho dřívější obyvatelé. Utečenci v místě přemístění s nostalgií vzpomínali jak na předválečné bydliště, tak i na to, jaký život v něm vedli (Jansen 2006: 185).

Pokud uvažujeme v rámci tohoto komplexnějšího pojetí „domova“, pak se důraz mezinárodního společenství pouze na zajištění bezpečnosti a rekonstrukční pomoci navrátilcům jeví jako poměrně nedostatečná pobídka k trvalému návratu. Podle Zettera tvoří nedílnou součást „domova“ vedle fyzicky ohraničeného prostoru i živý organismus vzájemných vztahů a tradic sahajících zpět do minulosti. V případě „domova“ tedy jde o symbolické zpodobnění děděného statutu a pořádku (Zetter 1999: 12). Menšinová navrátilci často konstatovali, že to, co ve svém původním

„domově“ po návratu nacházeli, jim ani zdaleka jejich původní život nepřipomínalo.²⁰ Ke změně přispěla i hluboká proměna původních sousedských vazeb. Staří sousedé byli pryč; noví obyvatelé, kteří sem přesídlili, měli již k tomuto místu a obecně k prostoru, kde se sídlo nacházelo, nejednou úplně jiný vztah.

První chápání „domova“ značně ovlivnila i nová politická geografie, především nově vytvořená entitní hranice oddělující Federaci BaH a Republiku srbskou. Z hlediska ekonomického fungování nevhodně načrtnutá linie (často nesmyslně od sebe oddělující místa spádovaná ke stejnému centrálnímu sídlu) vytvořila z řady oblastí nový typ marginálních území. I tato skutečnost negativně působila na utečencovo rozhodnutí, zda se vrátí (Chaveneau-Le Brun 2001); obě entity vykazovaly a dodnes vykazují (zprvu silně) rozdílné socioekonomické rysy, ale i administrativní a právní podmínky. Entitní linie dokonce v řadě případů prochází skrze sídla, což zdejšímu obyvatelstvu způsobuje značné těžkosti a vede ke kuriózním či paradoxním situacím. V porovnání s předválečným životem tak potenciální navrátilce musel zvažovat i nové geografické rozprostření hospodářské sítě, distribuce služeb a především jejich dostupnost (kvalitu infrastruktury).

Jak již bylo výše konstatováno, menšinový návrat znamenal v životě dosavadního utečence alespoň teoreticky určité zklidnění. Okamžik předání klíčů od rekonstruovaného domova udělal tlustou čáru za obdobím plným nejistot. Zůstává však otázkou, zda se utečenci, vracející se přes entitní linii, cítili v důsledku výše nastíněných skutečností opravdu opět doma.

Březen 2013

Literatura:

- Al-Ali, Nadje – Koser, Khalid: 2002 – Transnationalism, International Migration and Home. In: Al-Ali, Nadje – Koser, Khalid (ed.): *New Approaches to Migration? Transnational Communities and the Transformation of Home*. London and New York: Routledge: 1–14.
- Al-Rasheed, Madawi: 1994 – The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London. *Journal of Refugee Studies* 7: 187–206.
- Belloni, Roberto: 2007 – *State Building and International Intervention in Bosnia*. London, New York: Routledge.
- (BHAS) Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: 2011 – [cit. 2011–03–25]. Dostupné z WWW: <<http://www.bhas.ba/index.php>>.
- Black, Richard: 2002 – Conceptions of “Home” and the Political Geography of Refugee Repatriation: Between Assumption and Contested Reality in Bosnia-Herzegovina. *Applied Geography* 22: 123–138.

---

²⁰ Např. resp. 38, nar. 1965, vš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 73, nar. 1972, vš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 129, nar. 1967, sš, rozhovor opština Glamoč 2011.

- Bringa, Tone: 2009 – *Biti Musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: Sahinpasic books.
- Cattaruzza, Amael: 2001 – Sarajevo, capitale incertaine. *Balkanologie* 5: 67–78.
- D’Onofrio, Lisa: 2004 – Welcome Home? Minority return in south-eastern Republika srpska. In: Sussex Migration Working Paper 19, University of Sussex: Sussex Centre for Migration Research [cit. 2010–11–29]. Dostupné z WWW: <www.sussex.ac.uk/migration/documents/mwp19.pdf>.
- Eastmond, Marita: 2006 – Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina. *International Migration* 44: 141–166.
- Fischel De Andrade, José – Delaney, Nicole Barbara: 2001 – Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A review of the 2000 Return Season. *Journal of Refugees Studies* 14: 315–330.
- Hallergård, Carl: 1998 – Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return proces. *Forced migration Review* 1: 21–23.
- Hammond, Laura: 1999 – Examining the Discourse of Repatriation: Towards a More Proactive Theory of Return Migration. In: Black, Robert – Koser, Khalid (ed.): *The End of the refugee cycle? Refugee repatriation and reconstruction*. New York: Berghahn Books: 227–244.
- Harrell-Bond, Barbara E.: 1988 – The sociology of Involuntary Migration: An Introduction. *Current Sociology* 2: 1–6.
- Chaveneau-Le Brun, Emmanuelle: 2001 – La ligne-frontière inter-entites: nouvelle frontière, nouveau pays? *Balkanologie* 5: 79–92.
- (IASFM) International Association for the Study of Forced Migration: 2007 – [cit. 2007-05-27]. Dostupné z WWW: <<http://www.iasfm.org/>>.
- (ICG) International Crisis Group: 2002 – The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina. Balkans Report 137, Sarajevo/Brussels [cit 2007–1–15]. Dostupné z WWW: <<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20Of%20Refugee%20Return%20In%20Bosnia.pdf>>
- Jansen, Stef: 2006 – The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology* 30: 177–199.
- Jansen, Stef – Löfving, Staffan: 2007 – Introduction: Movement, violence, and the making of home. *Focaal – European Journal of Anthropology* 49: 3–14.
- Jelavich, Barbara: 1983 – *History of the Balkans: 20th Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kolind, Torsten: 2003 – Non-ethnic Condemnation in Post-War Stolac. An Ethnographic Case-Study from Bosnia-Herzegovina. In: Tonquist-Plewa, Barbara – Resic, Sanimir (ed.): *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*. Lund: Nordic Academic Press: 121–133.
- Kunz, Egon: 1988 – Exile and Resettlement: Refugee Theory. *International Migration Review* 15: 42–51.
- Markotić, Ante: 1996 – Hrvati u Bosni i Hercegovini. In: *Sbornik I. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb: 221–227.
- MARRI Project (Migration, Asylum, Refugees Regional Initiative): 2005 – Legal and actual status of refugees, displaced persons and returnees to Bosnia and Herzegovina. Civil society working group for Bosnia and Herzegovina [cit. 2012–9–19]. Dostupné z WWW: <http://www.lex-ngo.org/dokumenti/access_to_rights_en.pdf>.
- (MHRR) Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice: 2010 – Revised Strategy Of Bosnia And Herzegovina. For the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement, Sarajevo

- [cit. 2010–02–18]. Dostupné z WWW: <www.unhcr.ba/images/stories/Spotlight/annex7strategyfinaleng.pdf>.
- Ó Tuathail, Gearóid – Dahlman, Carl: 2004 – The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns. *Eurasian Geography and Economics* 6: 439–464.
- Ó Tuathail, Gearóid – Dahlman, Carl: 2005 – Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina. In: Gosar, Anton et al. (ed.): *Dayton – Ten Years After: Conflict Resolution, Co-operation Perspectives*. Koper: Založba Annales: 349–366.
- OHR: 1995 – General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Annex VII. Agreement of refugees and Displaced Persons. Dayton [cit. 2011–07–27]. Dostupné z WWW: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375>.
- O’Loughlin, John: 2010 – Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina: Socio-demographic and place influences. *Ethnicities* 10: 26–53.
- Petrin, Sarah: 2002 – Refugee return and state reconstruction: a comparative analysis. New Issues in Refugee Research. In: *UNHCR: Evaluation and Policy Analysis Unit. Working Paper* 66, Oxford.
- Rosand, Eric: 1998 – The Right to Return Under International Law Following Mass Dislocation: The Bosnia Precedent. *Michigan Journal of International Law* 19: 1092–1139.
- Sacco, Joe: 2007 – *Bezpečná zóna Goražde. Válka ve východní Bosně 1992–1995*. Brno: BB Art.
- Stefansson, Anders: 2004a – Refugee return to Sarajevo and their challenge to contemporary narratives of mobility. In: Long, Lynellyn L. – Oxfeld, Ellen (ed.): *Coming Home? Refugees, migrants, and those who stayed behind*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 170–186.
- Stefansson, Anders: 2004b – The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina. Working paper 10, Göteborg University [cit. 2010–10–16]. Dostupné z WWW.: <http://www.gu.se/digitalAssets/809/809981_WP10Stefansson.pdf>
- Stefansson, Anders: 2006 – Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town. *International migration* 44: 115–139.
- Tesař, Filip: 1996 – *Etnogeneze a etnicita národů Bosny a Hercegoviny*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Uhrek, Zdeněk: 2011 – *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha: Etnologický ústav AV ČR
- UNDP: 2010 – Early Warning System, Quarterly Report. Sarajevo [cit. 2011–11–12]. Dostupné z WWW: <http://www.undp.ba/upload/publications/EWS_EN_final.pdf>
- UNHCR: 2005 – Return statistics, Sarajevo [cit. 2012–10–18]. Dostupné z WWW: <<http://www.unhcr.ba>>
- Zetter, Roger: 1999 – Reconceptualizing the myth of return: continuity and transition amongst the Greek-Cypriot refugees of 1974. *Journal of Refugee Studies* 12: 1–22.
- Žíla, Ondřej: 2013 – Socioekonomický vývoj Bosny a Hercegoviny v letech 1948–1991 a jeho vliv na populační chování tamních konstitutivních národů. *Časopis 20. století*, č. 1 [v tisku].

Contact: PhDr. Ondřej Žíla, Katedra jihoslovanských a balkanistických studií FF UK, nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38, zila1@seznam.cz, tel.: 776 354 089.